

Mateusz Matuszczyk

Gminy żydowskie w województwie kaliskim w pierwszej połowie XIX wieku

Gmina żydowska, jej struktura i funkcjonowanie

Ośrodkiem życia religijnego i społecznego Żydów była synagoga, pełniąca nie tylko funkcję domu modlitwy, ale też miejsca, gdzie gromadził się lud i znajdował sąd. Była więc czynnikiem spajającym społeczność żydowską we wspólnotę, nie tylko pod względem religijnym¹.

Funkcjonowanie wspólnoty ludności żydowskiej odbywa się w ramach gminy. Przez wieki w języku hebrajskim używane były różne słowa dla jej określenia. Gminę polityczną nazywano *chewer ir*, co znaczy *związek miejski*, natomiast na monetach hasmonejskich pojawił się napis *chewer ha-jehudim*, oznaczający *wspólnotę Żydów*. Z kolei wspólnotę religijną nazywano *eda*², *kehila*, *cibur* i *kneset*. Członków gminy religijnej określano jako *bne ha-kneset*³. Pojęcie *kehila* w epoce hellenistycznej odpowiadało *miastu żydowskiemu*, rozumianemu też jako getto odizolowane od reszty otoczenia, które w różnych okresach historycznych było pogańskie, chrześcijańskie i muzułmańskie. Nazwa ta odnosiła się do dwóch zjawisk społecznych. Pierwsze z nich to istnienie lokalnej społeczności żydowskiej, natomiast drugie bezpośrednio łączy się z pierwszym, gdyż dotyczy wewnętrznej organizacji tej społeczności, posiadającej specyficzną strukturę. Owa struktura umożliwiała zachowanie więzi pomiędzy członkami wspólnoty oraz utrzymanie kontaktów z instytucjami politycznymi, jakie znajdowały się na danym terytorium⁴.

Encyclopaedia Judaica w definiowaniu gminy żydowskiej również odnosi się do wspomnianych już wyżej hebrajskich słów *eda*, *kehila*, *kahal* (*kahal*). Gmina to nic innego, jak *Święta Wspólnota* (*kehila kedosza*), stanowiąca ośrodek spajający lokalną społeczność żydowską, jak również centrum przywództwa w miastach i mniejszych osadach. Od średniowiecza gmina była *miastem żydowskim*, które funkcjonowało równolegle w obrębie miast chrześcijańskich i muzułmańskich⁵.

Istnienie wspólnoty wynika z obowiązku modlitwy. Modlitwa może być odmawiana przez Żyda indywidualnie lub we wspólnocie. Osobiste oddanie i spontaniczność są trudniejsze do osiągnięcia w modlitwie publicznej. Jednak możliwość wspólnej modlitwy jest wyrazem tożsamości grupowej, której manifestowanie jest jedną z naturalnych potrzeb społeczności religijnej⁶. I dlatego to właśnie wspólna modlitwa jest ważniejsza, gdyż w ten sposób tworzy się

¹ J.H. Schoeps (red.), *Nowy leksykon judaistyczny*, Warszawa 2007, s. 284.

² Według papyrusu z Elefantyny była to najstarsza nazwa używana w odniesieniu do wspólnoty religijnej; ibidem.

³ Ibidem.

⁴ J. Tomaszewski, A. Żbikowski (red.), *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, Warszawa 2001, s. 108.

⁵ *Encyclopaedia Judaica*, vol. 5, Detroit–New York–San Francisco–New Haven, Conn–Waterville, Maine–London 2007, s. 101.

⁶ N. de Lange, *Judaism*, Oxford–New York 1986, s. 37.

duchowa więź z rozproszoną na świecie ludnością żydowską. Jest to także symbol wspólnoty ludzi, zjednoczonych przez Boga, ludzi, którzy są Mu wierni i posłuszni. Istotą wspólnoty jest poczucie współodpowiedzialności i możliwość niesienia pomocy innym członkom tejże wspólnoty⁷.

Funkcjonowanie wspólnoty jest związane z obowiązkami religijnymi, zatem podlega Bogu i Jego ocenie. Członkowie wspólnoty jako całość muszą więc postępować zgodnie z Jego wolą. Oprócz wzajemnego wsparcia z istnienia wspólnoty wynika także możliwość samorealizacji i współpracy pomiędzy poszczególnymi jej członkami, którzy wspólnie mogą osiągnąć więcej, niż działając samodzielnie. Z tych właśnie względów w religii żydowskiej niezwykle ważny jest społeczny wymiar ludzkiego życia⁸. Aby modlitwy we wspólnocie miały charakter publiczny, do odprawienia nabożeństwa wymagana jest obecność przynajmniej dziesięciu uczestników (dorosłych żydowskich mężczyzn), czyli *minjan*⁹. Jeden z mężczyzn Gminy żydowskiej w województwie kaliskim przewodniczy modlitwie, jest nazywany *szeliach cibur*¹⁰. Synagoga jest dla wyznawców judaizmu miejscem niezwykle ważnym, a modlitwy w niej odmawiane mają zupełnie inne znaczenie od tych odmawianych w innych miejscach. Dlatego też istotne jest, aby każdy mógł uczestniczyć w modlitwie w synagodze wraz z całym zgromadzeniem¹¹.

Obowiązki religijne Żydów wynikają z Tory i Talmudu. Talmud nakazuje Żydom uczestnictwo w modlitwach synagogałnych, gdyż „modlitwa człowieka bywa wysłuchana przez Boga jedynie wtedy, gdy odmawiana jest w synagodze” (Ber. 6 a)¹². Modlitwy synagogałne nie są zwyczajnie odczytywane, ale recytowane. Dotyczy to także odczytywania Tory, które odbywa się zgodnie z ustalonym wzorcem. Liturgia żydowska jest bogata w śpiewy wykonywane przez wykształconego kantorów. Żydzi zawsze przywiązywali dużą wagę do staranności wykonywanych śpiewów i dbali o dobre wykształcenie kantorów, potrafiących w odpowiedni sposób przekazać treść śpiewanych słów oraz ich duchowe przesłanie¹³.

Aby gmina mogła spełniać wszystkie funkcje rytualne i liturgiczne, wymagane jest zatrudnienie etatowych pracowników. Zdarza się, że mniejsze wspólnoty zatrudniają jedną osobę do pełnienia kilku funkcji. W pierwszej kolejności należy wymienić rabina. Rabin jest przede wszystkim znawcą Tory i prawa religijnego, ale nie jest osobą duchowną w takim rozumieniu, jak na przykład kapłan w religiach chrześcijańskich (zwłaszcza w katolicyzmie). W przeszłości wiele gmin żydowskich spełniało swe funkcje, mimo że nie zatrudniały rabina¹⁴.

Rabin, wspomniany już kantor (hebr. *chazan*) oraz rzezak, zajmujący się ubojem rytualnym (hebr. *szochet*), to najważniejsze funkcje w gminie żydowskiej. Poza tym istnieje szereg innych, mniej ważnych stanowisk. Wśród nich znajduje się woźny albo posługacz w

⁷ L. Trepp, *Żydzi. Naród, historia, religia*, Warszawa 2009, s. 347.

⁸ D.J. Goldberg, J.D. Rayner, *The Jewish people. Their history and their religion*, Middlesex 1987, s. 304.

⁹ Obowiązek minjanu wywodzi się z czasów biblijnych; zob. L. Trepp, op. cit., s. 347; por. Lb 13,1–14, 27.

¹⁰ Z. Greenwald, *Bramy Halachy. Religijne prawo żydowskie. Kicur Szulchan Aruch dla współczesności*, Kraków 2005, s. 50.

¹¹ Ibidem, s. 51–52.

¹² A. Cohen, *Talmud*, Warszawa 2002, s. 106.

¹³ L. Trepp, op. cit., s. 345.

¹⁴ A. Unterman, op. cit., s. 246–248.

bożnicy (hebr. *szamasz*), czyli szames, zwany także szkolnikiem lub szułklaperem (od jid. *szul* – synagoga, *klaper* – stukający, pukający)¹⁵. Kantor ma swojego pomocnika (hebr. *chazan szeni*), do wykonywania obrzezania wyznaczony jest *mohel*, a w chederze, czyli szkole religijnej, działającej przy synagodze, naucza *melamed*. Gmina zatrudnia także pisarza (hebr. *sofer*), którego zadaniem jest między innymi przepisywanie zwojów Tory¹⁶. Na obszarze gminy powinny znajdować się pewne obiekty gminne, przede wszystkim synagoga, cmentarz, łaźnia, szkoła i szpital. Funkcjonują także instytucje dobroczynne i sąd¹⁷.

Gmina żydowska umożliwiała zatem spełnienie obowiązków religijnych, które nakłada na Żydów prawo mojżeszowe. Ich funkcjonowanie nie zawsze wiązało się z ustanowieniem przez państwo odpowiedniego prawa, poza uznaniem ich istnienia. Sposób działania takiej gminy określany był przez jej członków na podstawie prawa religijnego i zwyczajów. Gmina żydowska nie ograniczała się wyłącznie do działalności religijnej, ale zajmowała się wszystkimi dziedzinami życia, w tym sprawami ekonomicznymi, społecznymi i administracyjnymi.

Polski słownik judaistyczny definiuje gminy żydowskie (kahały) jako podstawowe ogniwo samorządu żydowskiego, które obejmuje Żydów mieszkających na określonym obszarze. Do obszaru tego zaliczano zwykle miasto i okoliczne wsie¹⁸. Kahały regulowały kwestie religijne i społeczne. Miały również pewną samodzielność w sprawach gospodarczych, podatkowych i prawnych¹⁹. Należy więc zwrócić uwagę na dwuznaczność pojęcia kahału. Pierwsze znaczenie odnosi się do gminy – wspólnoty Żydów – o czym mowa na początku artykułu. Drugie znaczenie, przytoczone powyżej, dotyczy zarządu gminy.

Pierwsze regulacje prawne, dotyczące gmin żydowskich w Polsce, nastąpiły już w XIII wieku. Statut Kaliski Bolesława Pobożnego, pochodzący z 1264 roku, zapewnił Żydom swobodę w organizacji kahałów i prawo sądzenia spraw między nimi przez sądy kahalne (istniała możliwość odwołania się do sądu książęcego). Była to podstawa dla dalszego rozwoju organizacji gmin żydowskich w Polsce²⁰. W okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów organizacja gmin oparta była na Torze i Talmudzie, a także na wzorcach zachodnioeuropejskich. Na jej czele stał zarząd, a w skład elity kahalnej wchodził seniorzy i kahalnicy. To właśnie seniorzy stanowili najwyższą władzę, pełniąc w systemie rotacyjnym funkcję przewodniczącego zarządu. Ich liczba w gminach wahała się od trzech do pięciu. Kahalnicy natomiast kierowali zazwyczaj komisjami i bractwami. Wybory do władz gminy odbywały się co roku. Polegały one na losowaniu elektorów, którzy wybierali członków władz²¹. W owym czasie gminy żydowskie prowadziły działalność administracyjno-skarbową, sądowniczą, wychowawczą i oczywiście religijną. Pomagały również w sprawach gospodarczych. Komisje kahalne zajmowały się sprawami ustawodawczymi, skarbowymi, przyznawania obywatelstwa gminnego, Gminy żydowskie w województwie kaliskim nadzoru moralnego, przestrzegania przepisów religijnych i dobrych obyczajów, odmawiania Psalmów, bożniczymi, szkolnymi, dobroczynności, kobiecymi,

¹⁵ Por. *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska i R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 615–616, 633, 661.

¹⁶ A. Unterman, op. cit., s. 248–250.

¹⁷ *Żydzi w Polsce...*, op. cit., s. 108.

¹⁸ *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 1, op. cit., s. 491.

¹⁹ *Nowy leksykon judaistyczny*, op. cit., s. 285.

²⁰ *Polski słownik judaistyczny...*, t. 1, op. cit., s. 491.

²¹ *Ibidem*, s. 491–492.

kontroli miar i wag, targowymi, przestrzeganiem czystości rytualnej. Procz tego istniały bractwa cechowe i pogrzebowe²². By gminy mogły funkcjonować, konieczne było zatrudnianie wspomnianych już pracowników. Sprawami sądownictwa zajmowały się trzy grupy sądów, a mianowicie duchowne, świeckie i mieszane²³.

Można zatem stwierdzić, że gminy żydowskie regulowały każdy aspekt życia ich członków. Sytuacja zaczęła się zmieniać od końca XVIII wieku, kiedy to nowoczesne, scentralizowane monarchie absolutne dążyły do ograniczania praw gmin żydowskich, próbując przekształcić je w żydowskie gminy wyznaniowe, ograniczone jedynie do spraw kultu i stanowiące uznaną przez państwo strukturę publicznoprawną. Gmina wyznaniowa stała się normą w nowoczesnych państwach europejskich. Przyczyną powołania takich struktur były działania władz państwowych, związane m.in. z obowiązkiem metrykalnym, mniej istotnym dla kultu religijnego²⁴. W Królestwie Polskim kahały zlikwidowano w 1821 roku, przekształcając je w dozory bożnicze, podległe władzom miejskim²⁵. Zostały one powołane 20 marca 1821 roku postanowieniem Namiestnika Królestwa Polskiego. Zwrocono wówczas szczególną uwagę na fakt, iż do tej pory nie ustanowiono żadnych przepisów regulujących finansowanie żydowskich ceremonii religijnych. Kwestia ta była regulowana przez starszych i opłaty przy obrzędach religijnych niejednokrotnie były wymuszane, co było szczególnym obciążeniem dla najuboższych²⁶.

Postanowienie Namiestnika zobligowało Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do rozciągnięcia dozoru nad składkami i opłatami religijnymi. Zgodnie z tym poleceniem, każda gmina co roku miała układać etat potrzeb, czyli budżet na utrzymanie bożnicy, szkoły, rabina i ubogich. Kompetencja owej regulacji należała do dozoru bożniczego. Fundusze na powyższe potrzeby pochodziły z opłat pobieranych dotąd z obrzędów religijnych (m.in. od pogrzebów, łaźni). Gdyby jednak środki te nie były wystarczające, to resztę potrzeb uzupełniano o składki członków gminy według ich majątku. Dozor bożniczy został zobowiązany do zachowywania danych o wysokości składek i opłat oraz do przekazywania informacji o tym do Komisji Wojewodzkiej. Rachunki dochodów i wydatków bożniczych miały być prowadzone w języku polskim²⁷.

Należy zaznaczyć, że w postanowieniu z 20 marca 1821 roku pojawia się określenie „parafja żydowska” oraz „parafjanie”. *Polski słownik judaistyczny* definiuje parafię żydowską jako jednostkę organizacji samorządowej, obejmującą Żydów mieszkających w danym mieście i okolicznych wsiach. Jednostka ta pozostawała w zależności od macierzystej gminy, mając rangę przykahałka. Parafią żydowską lub wsią parafialną określano także wiejskie skupiska Żydów, nieposiadające centrum dążącego do samodzielności, podporządkowane macierzystej gminie²⁸. Przykahałek z kolei stanowi filię wspólnoty macierzystej (kahału) i jest z nią powiązany na

²² Ibidem.

²³ Ibidem, s. 492.

²⁴ J. Spyra, *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1741–1918)*, Katowice 2009, s. 11–14.

²⁵ *Polski słownik judaistyczny...*, t. 1, op. cit., s. 492.

²⁶ *Postanowienie Namiestnika Królewskiego z dnia 20 marca 1821 r. o ustaleniu funduszy na utrzymanie bożnic i służby bożniczej* (Przepisy odnoszące się do czynności rządów gubernialnych i naczelników powiatowych. Wydział Wyznań, Warszawa 1886, s. 148–149), art. 1.

²⁷ Ibidem, art. 1–4.

²⁸ *Polski słownik judaistyczny...*, t. 2, op. cit., s. 290.

poziomie organizacyjnym, wykorzystuje jej obiekty religijne, jednak stopniowo dąży do uzyskania niezależności²⁹. Jednak powyższa definicja parafii żydowskiej i przykahałka nie do końca oddaje znaczenie tych pojęć. W rozumieniu władz państwowych parafia była tożsama z gminą, a jeszcze dokładniej z okręgiem metrykalnym, co można wywnioskować z przedstawionej w dalszej części analizy dokumentów, sporządzanych na polecenie władz.

24 kwietnia 1821 roku Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego swoim postanowieniem uregulowała kwestię wyboru nadzorców bożniczych oraz rachunkowość funduszy bożniczych. Określono tym samym zasady urządzania gmin żydowskich. Każda dotychczasowa wspólnota wybierała trzech dozorców, których zatwierdzić miała Komisja Wojewodzka. Dozorcy wraz z rabinem układali budżet na utrzymanie bożnicy, rabina, cmentarza, a także szpitala ubogich (tam, gdzie utrzymywany był z powodów religijnych). W opracowaniu tych wydatków dozorczy i rabin powinni stosować się do głosu większości członków wspólnoty. Zgodnie z potrzebami układali też projekt dochodów pochodzących z opłat od obrządków religijnych oraz ze składek członków gminy. Utrzymano płaconie opłat mniejszych (od obrzezania, ślubu), wnoszonych dotąd rabinom; nie wchodziły one w rachunek dochodu, więc stanowiły odrębną kwestię. Natomiast opłaty większe (od pogrzebu, łaźni) dostosowano do czterech klas, podzielonych przez dozorców według majątku³⁰. Wydatki i dochody oraz rejestr płatników składek nakazano sporządzać przed 1 grudnia każdego roku, poczym miały one być zatwierdzane przez komisarzy obwodowych³¹. Ostatecznie Aleksander I ukazem z 1 stycznia 1822 roku (20 grudnia 1821 roku według starego stylu) ostatecznie zniósł kahały w gminach starozakonnych. Rozkład i pobór podatków skarbowych od mieszkańców wyznania mojżeszowego polecono władzom wojewodzким oraz urzędowi municypalnemu w Warszawie. Tymczasowo do pomocy miały być użyte dozory bożnicze. Celem tego działania było zapobieżenie ciągłym zażaleniom ze strony Żydów na ucisk i uciemiężenie ubogich przez kahały³².

Istotne regulacje prawne wprowadziła Rada Administracyjna postanowieniem z 7 września 1830 roku. Parafie przekształcono w okręgi dozorów bożniczych, których obszar miała określać Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z Komisją Rządową Spraw Wewnętrznych i Policją. Rabinom nakazano prowadzenie księgi urodzeń, zgonów i małżeństw. Nad porządkiem prowadzenia owych ksiąg mieli czuwać urzędnicy, utrzymujące Akta Stanu Cywilnego dla Żydów i dozory bożnicze³³.

W ciągu pierwszej połowy XIX wieku powstały szczegółowe rozwiązania prawne dotyczące organizacji wspólnot żydowskich. Formalnie kahały (jako zarządy gmin) zostały

²⁹ Ibidem, s. 370–371.

³⁰ Ubogich zapisano do odrębnej piątej klasy i zabroniono pociągania ich do płacenia składek.

³¹ *Postanowienie Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 24 kwietnia 1821 r. o wyborze nadzorców bożniczych i o rachunkowości funduszy bożniczych* (Przepisy odnoszące się do czynności rządów gubernialnych, s. 150–153).

³² *Ukaz Najwyższy z dnia 20 grudnia 1821 r. / 1 stycznia 1822 r. o zniesieniu kahalów, zaprowadzeniu dozorów bożniczych i życiu tychże do pomocy w rozkładzie podatków skarbowych* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 7, nr 31, s. 275–278), art. 1–3.

³³ *Postanowienie Rady Administracyjnej z dnia 7 września 1830 r. o ustanowieniu okręgów bożniczych, o powinnościach rabinów i o utrzymywanych przez nich księgach zapisowych* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 13, nr 52, s. 147–160), art. 1, 2, 4, 6.

zlikwidowane. W rzeczywistości jedynie zastąpiono je dozorami bożniczymi. Opisane powyżej przepisy uregulowały sposób wyboru zarządców i czas ich urzędowania. Wzięto również pod uwagę kwestie finansowania wspólnot żydowskich zarówno pod względem praktyk religijnych, jak i w sprawach działalności dobroczynnej. Nad wszystkim kontrolę sprawować miały organy władz państwowych.

Gminy żydowskie w województwie kaliskim

Województwo kaliskie stanowiło jedno z ośmiu województw Królestwa Polskiego, choć powstało ono w 1807 roku jako departament kaliski na mocy artykułu 64 Konstytucji Księstwa Warszawskiego³⁴. W początkowym okresie istnienia Królestwa Polskiego podział administracyjny został przejęty po Księstwie Warszawskim. Postanowieniem Namiestnika Królestwa Polskiego z 16 stycznia 1816 r. departamenty zastąpiono województwami, których obszar w dużej mierze pokrywał się z dotychczasowymi departamentami. Województwa podzielono na obwody, a obwody na powiaty³⁵.

Województwo kaliskie zostało podzielone na pięć obwodów, a w każdym z nich znajdowały się po dwa powiaty (za wyjątkiem obwodu wieluńskiego, który składał się z trzech powiatów). Były to następujące obwody: kaliski (powiaty: kaliski i warcki), koniński (powiaty: koniński i pyzdrowski), sieradzki (powiaty: sieradzki i szadkowski), wieluński (powiaty: ostrzeszowski, wieluński i częstochowski) oraz piotrkowski (powiaty: piotrkowski i radomszczański). Nazwy pochodziły od miasta, w którym mieściła się stolica danego obwodu³⁶. W województwie kaliskim znajdowały się także Pyzdry, które w okresie funkcjonowania Księstwa Warszawskiego należały do departamentu poznańskiego. W 1815 roku miasto zostało zajęte przez Prusaków, co wywołało drobny konflikt graniczny³⁷. Podział administracyjny w takim kształcie przetrwał do 7 marca (23 lutego starego stylu) 1837 roku, kiedy ukazem cara Mikołaja I województwa zostały zastąpione guberniami (zmiana dotyczyła tylko nazewnictwa)³⁸. Podział na gubernie funkcjonował do 1918 roku, a więc do końca istnienia Królestwa Polskiego, przy czym zmieniała się liczba guberni oraz obszar, jaki poszczególne z nich obejmowały.

Już w 1845 roku nastąpiły zmiany. Mikołaj I ukazem z 9/21 sierpnia 1844 roku zmniejszył liczbę guberni z ośmiu do pięciu. Gubernia kaliska została zlikwidowana, a jej ziemie włączono do guberni warszawskiej³⁹. W 1867 roku, na mocy Ustawy z 19/31 grudnia 1866 roku o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego, liczba guberni wzrosła do dziesięciu. Gubernie dzieliły się na powiaty (z dotychczasowych 39 powstało 85), a powiaty na gminy. Gubernia kaliska została reaktywowana, ale w zmienionych granicach. Część ziem guberni kaliskiej, które należały do niej przed 1845 rokiem, a obejmujące m.in.

³⁴ *Ustawa Konstytucyjna Księstwa[Xięstwa] Warszawskiego z dnia 22 lipca 1807 r.* (Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego, t. 1, s. II–XLVII), art. 64.

³⁵ *Postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego z dnia 16 stycznia 1816 r. o podziale Królestwa Polskiego na Województwa, Obwody i Powiaty* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 1, nr 2, s. 115–120), art. 1, 5.

³⁶ Ibidem, art. 5. W tekście postanowienia powiat warcki zapisany został jako *Wartski*, a radomszczański jako *Radomski*.

³⁷ J. Zdrada, *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2015, s. 268.

³⁸ *Ukaz Najwyższy z dnia 23 lutego / 7 marca 1837 r. zmieniający nazwanie dotychczasowych województw na gubernie* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 20, nr 2, s. 412–417), art. 1.

³⁹ *Ukaz Najwyższy z dnia 9/21 sierpnia 1844 r. ustanawiający w miejsce dotychczasowych ośmiu guberni w Królestwie Polskim, pięć guberni* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 34, nr 109, s. 452–459), art. 1, 2.

Częstochowę, Łask, Piotrków Trybunalski i Radomsko, weszły w skład nowo powstałej guberni piotrkowskiej⁴⁰.

W kręgu zainteresowania władz powołanych po 1807 roku jednostek administracyjnych znalazła się kwestia zorganizowania życia zbiorowego w inny sposób niż przed 1795 rokiem, odpowiadający wymogom nowoczesnego państwa. W tym celu należało zdobyć wiedzę na temat funkcjonowania społeczeństwa oraz jego poszczególnych grup. Taką wiedzę pozwalały pozyskać powszechne spisy ludności. Przeprowadzenie pierwszego w dziejach Polski spisu powszechnego nakazał Sejm Czteroletni postanowieniem z 22 czerwca 1789 roku. W spisie tym określono odpowiednie schematy dla ludności wiejskiej, mieszczan i Żydów⁴¹. W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego przeprowadzono trzy spisy powszechne w latach: 1808, 1810 i 1812. Dwa pierwsze zostały przeprowadzone w pełni i zachowała się większość wyników. Spis z 1812 roku został przerwany ze względu wojnę z Rosją, a jego wyniki przetrwały jedynie w znikomej części⁴².

Poniższe dane obrazują, że Żydzi stanowili znaczną część mieszkańców Księstwa Warszawskiego oraz Królestwa Polskiego, a w niektórych miejscowościach przewyższali nawet swą liczbą pozostałych mieszkańców. Tworzyli oni zwarte skupiska i żyli w zorganizowanych strukturach, czyli opisanych w poprzedniej części gminach, których funkcjonowanie odnosiło się do niemal każdego aspektu życia. Stąd też władze państwowe zainteresowały się owymi strukturami, przeprowadzając spisy ludności oraz rejestrując w swych dokumentach istniejące gminy; regulowały także przepisy prawne, na podstawie których mogły one funkcjonować.

Spis z 1808 roku miał wiele mankamentów. O ile uwzględniono podział ludności na chrześcijan i Żydów, to dotyczy on tylko i wyłącznie ludności mieszkającej w miastach. Jeśli chodzi o wsie, to podano jedynie ogólną liczbę ludności je zamieszkującej. Księstwo Warszawskie zamieszkiwało wówczas 2 099 512 osób. Na wsiach mieszkało 1 560 053 osób, natomiast w miastach 539 459 osób, w tym 138 115 Żydów, którzy tym samym stanowili jedną czwartą ludności miast. W departamencie kaliskim mieszkały wówczas 460 703 osoby. Liczba mieszkańców wsi wynosiła 368 937 osób. W miastach mieszkało 91 766 osób, w tym 18 659 Żydów, co stanowiło 20,33% ludności miejskiej⁴³.

W spisie, przeprowadzonym w 1810 roku, dokonano pełnego podziału ludności według wyznania z wyszczególnieniem katolików, luteran („Lutrow”), kalwinów, grekokatolików („Greków”) oraz Żydów. W Księstwie Warszawskim mieszkało 4 334 306 osób, a więc dwukrotnie więcej w stosunku do danych z 1808 roku. Żydów w całym państwie było 300 285, co stanowiło 6,93% ogółu ludności. Departament kaliski zamieszkiwało wówczas 512 750 osób, a więc o 52 000 więcej, niż dwa lata wcześniej. Ludność żydowska według tego spisu wynosiła 24 716 osób. Było to o 6000 więcej niż według spisu z 1808 roku, ale tym razem uwzględniono

⁴⁰ Ustawa z dnia 19/31 grudnia 1866 r. o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 66, nr 219, s. 118–193), art. 1, 2, aneks do art. 2; J. Zdrada, op. cit., s. 527.

⁴¹ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego. Na podstawie spisów ludności 1808–1810*, Warszawa 1925, s. 3. O spisie ludności Rzeczypospolitej z 1789 roku wspomina strona internetowa Głównego Urzędu Statystycznego: „[...] druk pn. *Okazanie proporcji między województwami, miast, wsiów, dymów i podatków...*, będący wynikami spisu ludności”; <http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/narodowe-spisy-powszechne/historia-spisow/> [dostęp: 12.05.2017 r.].

⁴² H. Grossman, op. cit., s. 10–11.

⁴³ Ibidem, s. 20.

mieszkańców wsi, stąd odsetek Żydów w departamencie wynosił około 4,82%⁴⁴.

Po powstaniu Królestwa Polskiego władze państwowe zaczęły gromadzić informacje o stanie struktur organizujących życie żydowskich poddanych. W *Wykazie Gmin Wyznania Mojżeszowego w Województwie Kaliskim*, sporządzonym 19 listopada 1816 roku, wyszczególnionych zostało 29 gmin żydowskich. W dokumencie tym nie zawarto jednak informacji, jakie miejscowości wchodziły w skład danej gminy ani ilu mieszkańców one liczyły. Ow wykaz przedstawia nazwiska rabinów oraz starszych kahalnych pełniących swe obowiązki w wymienionych gminach, wyliczono także źródła i wysokość dochodów osiąganych przez te osoby⁴⁵. Miejscowości, w których znajdowały się gminy żydowskie w 1816 roku, wymienione są w tabeli nr 1.

Tabela 1. Gminy żydowskie w Województwie Kaliskim i rabini w 1816 roku.

POWIAT	GMINY ŻYDOWSKIE	RABIN	NAZWISKO RABINA
Kaliski	Kalisz	Zastępca rabina	Izrael Markus Weingodt
	Iwanowice	Zastępca rabina	Hirsz Gulberk
Warcki	Warta	Jest	Szymon Wolf Paczanowski
	Błaszki	Jest	Jozef Zaydel
	Dobra	Podrabin	Rafał [brak nazwiska]
	Uniejów	Żyd uczony	Aaron Łęczycki
Koniński	Konin	Jest	Sendor Wolff Joppe
	Koło	Jest	Efraim Beor
	Kleczew i Kazimierz Biskupi	Jest	Leyzer Hersz
	Golina	Jest	Markus Salomon
	Władysławów	Brak	-
	Śleszyn	Brak	-
	Skulsk	Brak	-
Sieradzki	Sieradz	Brak	-
	Widawa	Brak	-
	Złoczew	Jest	Mosiek Berkowicz
Szadkowski	Lutomiersk	Podrabin	Chananol [brak nazwiska]
	Łask	Jest	Majer Cylich
Wieluński	Działoszyn	Zastępca rabina	Jozef Moyesz
	Praszka	Jest	Jochym [brak nazwiska]
Częstochowski	Mstów i Częstochowa	Brak	-
	Nowe Krzepice	Podrabin	Herszlik Abraham
Ostrzeszowski	Wieruszów	Brak	-
	Bolesławiec	Brak	-
Piotrkowski	Piotrków Trybunalski	Jest	Izrael Leyzer Pacanowski
	Tuszyn	Jest	Lewin Harkel Rozenblut
	Bełchatów	Brak	-
	Rozprza	Jest	Illut Pinkus
Radomszczański	Konieczpol	Jest	Lewek Kachnita

Źródło: AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bóżniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810-1817, sygn. 1429, s. 233-251.

⁴⁴ Ibidem, s. 47.

⁴⁵ AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bóżniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810-1817, sygn. 1429, s. 233-251.

Pochylając się nad powyższym wykazem, należy zwrócić uwagę na pewne kwestie, dotyczące niektórych z tych miejscowości oraz istniejących w nich skupisk żydowskich. Gmina w Kole obejmowała swym zasięgiem Brudzew [Brudzewo], gdyż „te kilka rodziny co tam exystują kahałem nazwać niemoże”. Do gminy w Kole należał również kahał Władysławow [Władysławowo]. Dokument wymienia go w spisie osobno, ale jednocześnie przy gminie w Kole, w tabeli dotyczącej nazwisk kahalnych, widnieje adnotacja: „Kachał Władysławowa tu należy, lecz tam żaden kachalny nieexystuje” (pisownia oryginalna)⁴⁶. W Skulsku nie było rabina, ponieważ znajdowało się tam zaledwie 12 domów żydowskich, których mieszkańcy nie byli w stanie zapewnić mu utrzymania⁴⁷. Również kahał bełchatowski nie był w stanie utrzymać rabina, jako że nie stanowił odrębnej „parafii”⁴⁸. Można zatem przypuszczać, że Bełchatow mógł mieć jedynie rangę przykahalka, ale nie jest to jednoznacznie stwierdzone w źródle. Zapewne są to miejscowości, w których wcześniej istniały gminy żydowskie albo większe skupiska Żydów pretendujące do takiego statusu. Jednak na skutek zmian demograficznych stały się zbyt małe, by utrzymać tę pozycję. W związku z tym władze państwowe musiały na to reagować, co potwierdzają dalsze dokumenty.

W 1816 roku rabina nie było w dziewięciu spośród wyżej wymienionych gmin. W siedmiu gminach rabina zastępowała inna osoba – w trzech był to zastępca rabina, w kolejnych trzech podrabin, a w jednej był Żyd uczony. W pozostałych trzynastu gminach byli ustanowieni rabini. W każdej gminie, w której był rabin lub osoba go zastępująca, przeznaczono pewne fundusze na jego utrzymanie. W niektórych miejscowościach była określona wysokość pensji. Dochody te pochodziły zwykle ze składek mieszkańców gminy, z krupki, czyli podatku od mięsa koszerne, a także z opłat od obrzędów religijnych (m.in. od ślubów). W wielu gminach opłaty te ustanowione były według dawnych zwyczajów⁴⁹.

Wykaz gmin żydowskich z 1816 roku nie uwzględnia wielkości gmin. Podana jest jednak liczba kahalnych w poszczególnych gminach, która nie była jednakowa dla każdej. Można zatem przypuszczać, że owe zróżnicowanie wynikało z różnej wielkości gmin. W największych gminach ustanawiano bądź wybierano po czterech (Lutomiersk, Mstow i Częstochowa, Piotrków Trybunalski, Warta), pięciu (Łask) lub sześciu (Kalisz) kahalnych. Jednak w zdecydowanej większości gmin żydowskich w województwie kaliskim funkcje kahalnych pełniły po dwie (Bełchatow, Bolesławiec, Iwanowice, Koniecpol, Konin, Praszka, Ślesin, Tuszyn, Uniejow, Widawa, Wieruszow, Władysławow) lub trzy osoby (Błaszki, Dobra, Działoszyn, Golina, Kleczew i Kazimierz Biskupi, Nowe Krzepice, Rozprza, Sieradz, Złoczew). Skulsk był jedyną gminą, gdzie pełnienie tej funkcji powierzono tylko jednej osobie (jednocześnie był to rzezak), natomiast w Kole nie było ani jednego kahalnego. Najbardziej, w duchu żydowskiej tradycji, rozbudowany był zarząd „stołecznej” gminy w Kaliszu. W tamtejszej gminie było sześciu starszych synagogi oraz sześciu kahalnych, przy czym kahalni pełnili też funkcje m.in. kantora, szkolnika i rzezaka⁵⁰.

⁴⁶ Ibidem, s. 238–239.

⁴⁷ Ibidem, s. 240–241.

⁴⁸ Ibidem, s. 248–249.

⁴⁹ Ibidem, s. 233–251.

⁵⁰ Ibidem; zob. A. Michałowska, *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 2003.

Do obowiązków kahalnych należało zazwyczaj szeroko rozumiane utrzymywanie porządku w gminie, a także reprezentowanie gminy w kontaktach z władzami państwowymi różnego szczebla. W niemal wszystkich gminach województwa nie pobierali oni opłat za pełnienie swoich funkcji. Zwykle utrzymywali się z własnej działalności, a swoje obowiązki pełnili dobrowolnie. Pod tym względem dwie gminy stanowiły wyjątek. Pierwszą z nich był Kalisz, gdzie kahalni mieli ustanowiony dochód roczny, zroźnicowany w zależności od osoby (od 34 do 180 owczesnych złotych polskich). W odróżnieniu od kahalnych starsi synagogi kaliskiej nie pobierali opłat. Drugim wyjątkiem był Bolesławiec. Tam również kahalni otrzymywali za pełnienie tej funkcji wynagrodzenie, które pochodziło z dwóch źródeł: z opłaty od uboju rytualnego (17 zł) i z dobrowolnej składki (27 zł). Oprócz wymienienia wysokości tego wynagrodzenia dokument nie określa, za jaki okres było przyznawane⁵¹.

Zmiany w strukturze gmin żydowskich w Królestwie Polskim nastąpiły w latach 20. XIX wieku. Datą 27 stycznia 1824 roku opatrzony jest *Projekt zaokrąglenia Parafii Żydowskich w Województwie Kaliskim*, przygotowany przez Komisję Województwa Kaliskiego. Projekt ten zawiera szczegółowe dane dotyczące obszaru, jaki obejmowały poszczególne gminy, wraz z liczbą ich mieszkańców. W porównaniu z rokiem 1816 pojawiają się nowe gminy, natomiast niektóre zostały włączone do sąsiednich. Niemniej ich liczba uległa zwiększeniu z 29 do 37. Nowe gminy powstały w Koźminku, Stawiszynie, Pyzdrach, Przyrowie, Wieluniu, Kamieńsku, Widawie (powiat radomszczański)⁵², Radomsku, Pławnie, Nowej Brzeźnicy, Pajęcznie i Sulmierzycach. Przestały istnieć gminy w Iwanowicach (włączona do gminy w Błaszczach), Władysławowie (włączona do gminy w Koninie), Ślesinie i Skulsku (obie miejscowości włączone do gminy w Kleczewie)⁵³. Informacje dotyczące liczebności gmin z powyższego projektu pozwalają na porównanie z danymi zebranymi i opublikowanymi przez Franciszka Rodeckiego w *Obrazie jeograficzno-statystycznym Królestwa Polskiego*, które pochodzą z 1827 roku. Porównanie zaprezentowano w tabeli nr 2.

⁵¹ AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bożniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810–1817, sygn. 1429, s. 233–251.

⁵² Kwestia identyfikacji miejscowości Widawa pozostaje problematyczna, gdyż w powiecie radomszczańskim nie istnieje miejscowość o takiej nazwie. Jest natomiast Widawka, która należała do gminy w Radomsku. Dokument jednak wyróżnia gminę w Widawie, a w spisie miejscowości do niej należących podaje nazwę Widawa Miasto. AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 328–333.

⁵³ Ibidem, s. 159–350.

**Tabela 2. Liczba mieszkańców gmin żydowskich w województwie kaliskim.
Ujęcie porównawcze z lat 1824 i 1827. Część 1 – gminy według obwodów.**

Obwód	Gminy żydowskie	Liczba ludności	
		Według projektu z 1824 r.	Według Franciszka Rodeckiego
Kaliski	1. Błaski	940	1 041 ⁵⁴
	2. Dбора	1 111	1 058
	3. Kalisz	3 461	3 465 ⁵⁵
	4. Kozminek	192	147
	5. Stawiszyn	356	297 ⁵⁶
	6. Uniejów	539	363 ⁵⁷
	7. Warta	991	928
	Razem	7 590	7 299
Koniński	1. Konin	992	1 253 ⁵⁸
	2. Koło	1 087	1 215 ⁵⁹
	3. Kleczew	1 143	1 359 ⁶⁰
	4. Golina	421	481 ⁶¹
	5. Pyzdry	1 216	1 187 ⁶²
	Razem	4 859	5 495
Sieradzki	1. Sieradz	688	1 063 ⁶³
	2. Lutomiersk	1 558	1 310 ⁶⁴
	3. Łask	1 275	1 360 ⁶⁵
	4. Widawa	937	818 ⁶⁶
	5. Złoczew	529	130 ⁶⁷
	Razem	4 987	4 681

⁵⁴ Do gminy w Błazkach należały miasta Iwanowice i Staw. Podana liczba obejmuje też ludność tych miast.

⁵⁵ Do gminy w Częstochowie należało miasto Mstów. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁵⁶ Do gminy w Stawiszynie należało miasto Chocz. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁵⁷ Do gminy w Uniejowie należało miasto Turek. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁵⁸ Do gminy w Koninie należały miasta Rychwał, Tuliszkow i Władysławow. Podana liczba obejmuje też ludność tych miast.

⁵⁹ Do gminy w Kole należało miasto Brudzew. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁶⁰ Do gminy w Kleczewie należały miasta Kazimierz Biskupi, Skulsk, Ślesin i Wilczyn. Podana liczba obejmuje też ludność tych miast.

⁶¹ Do gminy w Golinie należało miasto Łądek. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁶² Do gminy w Pyzdrach należały miasta Zagorow i Słupca. Podana liczba obejmuje też ludność tych miast.

⁶³ Do gminy w Sieradzu należało miasto Zduńska Wola. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁶⁴ Do gminy w Lutomiersku należało miasto Szadek. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁶⁵ Do gminy w Łasku należało miasto Pabianice. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁶⁶ Do gminy w Widawie należało miasto Szczercow. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁶⁷ Do gminy w Złoczewie należało miasto Burzenin. Podana liczba obejmuje tylko ludność Burzenina, gdyż F. Rodecki nie uwzględnił w swoim zestawieniu Złoczewa.

**Tabela 2. Liczba mieszkańców gmin żydowskich w województwie kaliskim.
Ujęcie porównawcze z lat 1824 i 1827. Część 1 – gminy według obwodów.**

Obwód	Gminy żydowskie	Liczba ludności	
		Według projektu z 1824 r.	Według Franciszka Rodeckiego
Wieluński	1. Bolesławiec	465	157
	2. Krzepice	1 242	816
	3. Częstochowa	1 440	1 251 ⁶⁸
	4. Praszka	650	541
	5. Przyrów	537	552
	6. Wieruszów	433	519
	7. Działoszyn	2 094	2 054 ⁶⁹
	8. Wieluń	467	335
	Razem	7 328	6 225
Piotrkowski	1. Bełchatów	432	323 ⁷⁰
	2. Tuszyn	486	370 ⁷¹
	3. Piotrków Trybunalski	2 349	2 600 ⁷²
	4. Rozprza	601	213
	5. Kamieńsk	312	268
	6. Widawa	388	-
	7. Radomsko	483	369
	8. Pławno	487	273
	9. Koniecpol	582	444
	10. Brzeźnica	318	172
	11. Pajęczno	341	173
	12. Sulmierzyce	366	-
	Razem	7 145	5 205
Liczba ludności			
Obwód	Obwód	Liczba ludności	
		Według projektu z 1824 r.	Według Franciszka Rodeckiego
	1. Kaliski	7 590	7 299
	2. Koniński	4 859	5 495
	3. Sierdzki	4 987	4 681
	4. Wieluński	7 328	6 225
	5. Piotrkowski	7 145	5 205
	Razem	31 909	28 905

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, CWW, sygn. 1438 (Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829), s. 159–350.

⁶⁸ Do gminy w Kaliszu należało miasto Opatówek. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁶⁹ Do gminy w Działoszynie należało miasto Kłobuck. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁷⁰ Do gminy w Bełchatowie należało miasto Grocholice. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁷¹ Do gminy w Tuszynie należało miasto Rzgów. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

⁷² Do gminy w Piotrkowie Trybunalskim należały miasta Wolborz i Sulejów. Podana liczba obejmuje też ludność tych miast.

Jak widać, oba zestawienia wykazują pewne różnice, a przyczyną rozbieżności są zmiany, jakie następowały w społeczeństwie na przestrzeni kolejnych lat, gdyż w niektórych miejscowościach przybywało mieszkańców, a w innych ich ubywało. Poza tym w zestawieniu F. Rodeckiego zostały ujęte wyłącznie miasta Królestwa Polskiego, natomiast w projekcie z 1824 roku wymienione są wszystkie miejscowości należące do danej gminy żydowskiej wraz z liczbą ich mieszkańców.

Znaczna rozbieżność występuje w przypadku gminy w Sieradzu. Do gminy tej według projektu z 1824 roku należała Zduńska Wola, ale nie była zamieszkała przez Żydów. Natomiast F. Rodecki podaje, że w 1827 roku w Zduńskiej Woli mieszkało 468 Żydów⁷³. Podobna sytuacja dotyczy gminy w Złoczewie (obwód sieradzki). Miasto to nie zostało w ogóle uwzględnione w spisie F. Rodeckiego, natomiast według danych z projektu z 1824 roku mieszkało w nim 477 Żydów. Do gminy w Złoczewie należał Burzenin, w którym w 1824 roku nie było Żydów, natomiast według zestawienia F. Rodeckiego w 1827 roku mieszkało tam 130 Żydów⁷⁴.

W obwodzie wieluńskim znaczne rozbieżności występują w przypadku Bolesławca i Krzepic. F. Rodecki podaje dla Bolesławca liczbę 157 Żydów i jest to jedyna miejscowość tej gminy, jaką on uwzględnia w swoim zestawieniu. Natomiast projekt z 1824 roku wymienia jeszcze Lututów (157 Żydów) oraz Ulicę Podzamczą (125 Żydów), a także kilka innych miejscowości, gdzie ulokowane były niewielkie skupiska Żydów, co w sumie daje liczbę 465 osób⁷⁵. Z kolei projekt z 1824 roku wyszczególnia Krzepice, gdzie mieszkało 234 Żydów, Nowokrzepice, zamieszkałe przez 666 Żydów oraz Starokrzepice z liczbą 22 Żydów, prócz tego warto wspomnieć o wsi Truskolasy, gdzie mieszkało 159 Żydów (pozostałe wsie należące do gminy w Krzepicach miały znacznie mniejszą liczbę mieszkańców wyznania żydowskiego). U F. Rodeckiego wymienione są tylko Krzepice, zamieszkałe przez 816 Żydów, co zapewne obejmuje też tych mieszkających w Starokrzepicach i Nowokrzepicach⁷⁶.

Warto również zwrócić uwagę na sytuację w gminie Działoszyn, bowiem w ogólnej liczbie mieszkańców różnica jest minimalna. Ponieważ jednak F. Rodecki podaje wyłącznie dane dotyczące miast, w jego spisie uwzględniony jest tylko Działoszyn z liczbą 1799 Żydów oraz Kłobuck, zamieszkały przez 255 Żydów. Projekt z 1824 roku podaje odpowiednio dla Działoszyna 1125 Żydów i dla Kłobucka 209 Żydów. Projekt ten uwzględnia także wsie, spośród których dwie, należące do gminy w Działoszynie, zamieszkałe były przez więcej niż 200 Żydów (Osjaków i Kamyk), natomiast w pozostałych wsiach mieszkało zazwyczaj od kilku do kilkunastu Żydów⁷⁷.

W gminach znajdujących się na obszarze obwodu piotrkowskiego rozbieżności wynikają z faktu uwzględnienia przez F. Rodeckiego tylko miast, a w większości gminy te składały się z

⁷³ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 243–250; F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830, s. 6.

⁷⁴ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 275–278; F. Rodecki, op. cit., s. 6.

⁷⁵ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 279–282; F. Rodecki, op. cit., s. 6.

⁷⁶ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 281–286; F. Rodecki, op. cit., s. 6.

⁷⁷ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 295–300; F. Rodecki, op. cit., s. 6.

jednego miasta, będącego siedzibą gminy, oraz okolicznych wsi. Różnice nie są jednak tutaj tak duże jak w przypadku pozostałych części województwa kaliskiego. Należy też zwrócić uwagę, że F. Rodecki nie podał liczby mieszkańców żadnej z miejscowości wchodzących w skład gmin w Widawie i Sulmierzycach. Wynika to z faktu, że tworzyły je tylko wsie, natomiast miasto Widawa, wymienione przez projekt z 1824 roku, przysparza wspomnianych już wyżej trudności związanych z jego identyfikacją i lokalizacją⁷⁸.

Powyższe rozbieżności w obu zestawieniach spowodowały różnice w przedstawieniu ogólnej liczby ludności żydowskiej, zamieszkującej poszczególne obwody oraz województwo kaliskie w całości. Projekt z 1824 roku podaje dla całego województwa liczbę 31 909 Żydów, natomiast spis F. Rodeckiego z 1827 roku – 28 905 Żydów. Różnica wynosi zatem nieco ponad 3 tysiące osób. Mimo to w odniesieniu do całego województwa kaliskiego są to porównywalne dane, bowiem oscylują wokół liczby 30 tysięcy.

Projekt przygotowany przez Komisję Województwa Kaliskiego został zatwierdzony 13 marca 1827 roku przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Dokument potwierdzający ten projekt raz jeszcze wymienia miejscowości, w których znajdowały się siedziby gmin. Komisja Rządowa zwróciła uwagę, że w Kłobucku i Szczercowie nie planowano utworzenia gmin, mimo że wcześniej znajdowały się tam dozory bożnicze. Komisja Rządowa wstrzymała swoją decyzję i pozostawiła także wolną rękę Komisji Wojewódzkiej względem utworzenia gminy w Zduńskiej Woli, gdzie „życzenie jest Dziedzica nowe urządzić rabinactwo”⁷⁹. Po raz kolejny pojawia się w tym miejscu problem co do liczebności Żydów w Zduńskiej Woli, gdyż projekt Komisji Wojewódzkiej podaje, że w tym mieście nie mieszkali Żydzi, natomiast w zestawieniu sporządzonym trzy lata później przez F. Rodeckiego sytuacja jest zupełnie inna, co zostało już opisane powyżej. Możliwe, że wspomniany „Dziedzic”, czyli feudalny właściciel właśnie postanowił zaktywizować miasto i szybko ściągał do Zduńskiej Woli Żydów. Miasto otrzymało prawa miejskie w 1825 roku⁸⁰.

Gminy żydowskie w województwie kaliskim Komisja Województwa Kaliskiego w 1827 roku sporządziła także *Listę imienną rabinów i zastępców znajdujących się w Województwie Kaliskim*. Nazwiska rabinów zostały wymienione w tabeli nr 3, która jednocześnie umożliwia porównanie z listą rabinów z 1816 roku.

Tabela 3. Rabini w gminach żydowskich województwa kaliskiego w 1816 i 1827 roku.
Część 1 – obwody: kaliski, koniński, sieradzki.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE	RABINI	
		W 1816 ROKU	W 1827 ROKU
Kaliski	Błaszki	Jozef Zaydel	Jozef Seydel
	Dobra	Podrabin Rafał [brak nazwiska]	Icek Urbach
	Kalisz	Zastępca rabina Izrael Markus Weingodt	Efraim Jakubowicz

⁷⁸ 78 AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 305–349; F. Rodecki, op. cit., s. 6.

⁷⁹ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 128–129.

⁸⁰ *Encyklopedia powszechna*, t. 8, Kraków 2002, s. 391.

	Koźminek	Brak gminy	Brak rabina
	Stawiszyn	Brak gminy	Brak rabina
	Uniejów	Żyd uczony Aaron Łęczycki	Salomon Goldhammer
	Warta	Szymon Wolf Paczanowski	Szymon Wołow Pacanowski
	Iwanowice	Zastępca rabina Hirsz Gulberk	Brak gminy
Koniński	Konin	Sendor Wolff Joppe	Hersz Nachmann
	Koło	Efraim Beor	Efraim Bär
	Kleczew	Leyzer Hersz	Zastępca rabina Jozef Lissner
	Golina	Markus Salomon	Markus Zückermann
	Pyzdry	Brak gminy	Rafał Działdowski
	Rychwał	Brak gminy	Markus Buke
Sieradzki	Sieradz	Brak rabina	Aron Mozes Lewin
	Lutomiersk	Podrabin Chananol [brak nazwiska]	Natan Mozes Baryer
	Łask	Majer Cylich	Brak rabina
	Widawa	Brak rabina	Zastępca rabina Jankel Sikier
	Złoczew	Mosiek Berkowicz	Brak rabina

Tabela 3. Rabini w gminach żydowskich województwa kaliskiego w 1816 i 1827 roku. Część 2 – obwody: wieluński, piotrkowski.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE	RABINI	
		W 1816 ROKU	W 1827 ROKU
Wieluński	Bolesławiec	Brak rabina	Brak rabina
	Krzepice	Podrabin Herszlik Abraham	Zastępca rabina Icyk Kempner
	Częstochowa	Brak rabina	Brak rabina
	Praszka	Jochym [brak nazwiska]	Brak rabina
	Przyrów	Brak gminy	Zastępca rabina Josek Ruchter
	Wieruszów	Brak rabina	Zastępca rabina Fabisz Abraham
	Działoszyn	Zastępca rabina Jozef Moyzesz	Zastępca rabina Nochem Abram
	Wieluń	Brak gminy	Brak rabina
Piotrkowski	Bełchatów	Brak rabina	Zastępca rabina Jakub Abramowicz Lieberman
	Tuszyn	Lewin Harkel Rozenblat	Lewek Rosenblatt
	Piotrków Trybunalski	Izrael Leyzer Pacanowski	Zastępca rabina Dawid Bucher
	Rozprza	Illut Pinkus	Zastępca rabina Michał Łęczycki
	Kamieńsk	Brak gminy	Heim Stern
	Widawa	Brak gminy	Brak rabina
	Radomsko	Brak gminy	Zastępca rabina Joachim Herszlikowicz Klugermann
	Pławno	Brak gminy	Zastępca rabina Samuel Gutermann
	Koniecpol	Lewek Kachnita	Zastępca rabina Samuel Staal
	Brzeźnica	Brak gminy	Brak rabina
	Pajęczno	Brak gminy	Brak rabina
	Sulmierzyce	Brak gminy	Brak rabina

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bożniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810–1817, sygn. 1429, s. 234–251; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823–1853, sygn. 1444, s. 48–54.

W 1827 roku tylko w czterech gminach działali ci sami rabini, którzy urzędowali tam w 1816 roku, przy czym w obu zestawieniach ich nazwiska różnią się pisownią. Były to gminy w Błaszczach, Warcie, Kole i Tuszynie. W Iwanowicach w 1827 roku nie było rabina ze względu na włączenie tej miejscowości do gminy w Błaszczach. Lista rabinów z 1827 roku wymienia takowego w Rychwale, ale żaden z wcześniej omówionych dokumentów nie stwierdza istnienia gminy w tej miejscowości. Zgodnie z wykazem z 1824 roku Rychwał należał do gminy w Koninie, a wcześniej do synagogi w Kaliszu. Odrębny problem stanowią rabini w Uniejowie, Koninie, Lutomiersku, Piotrkowie Trybunalskim. Oba zestawienia podają sprzeczne informacje, gdyż w każdym z tych miast w 1827 roku urzędowali inni rabini niż w roku 1816, ale okresy ich urzędowania pokrywają się. Taka sytuacja występuje również w przypadku Goliny, aczkolwiek w obu dokumentach występuje to samo imię rabina; jest zatem możliwe, że rabin ten w późniejszym okresie używał innego nazwiska. Procz tego zestawienie z 1816 roku podaje, że Markus Salomon był rabinem już 11 lat, natomiast według listy z 1827 roku otrzymał koncesję 16 sierpnia 1806 roku, więc data objęcia funkcji jest zbliżona. Podobny problem dotyczy Radomska, gdzie zgodnie z dokumentem urzędowym w 1816 roku nie było gminy, natomiast wykaz rabinów z 1827 roku zawiera informację, że tamtejszy zastępca rabina objął swą funkcję w 1811 roku. Zapewne pokazuje to częsty zwyczaj urzędowania w gminie kilku osob z uprawnieniami rabinackimi, z których jedna mogła być zatrudniana jako rabin gminny. Natomiast w niektórych gminach miały miejsce spory w kwestii ustanowienia rabina. Doskonale obrazuje to przypadek Częstochowy, w której, zgodnie z powyższymi dokumentami, nie było rabina ani w 1816, ani w 1827 roku, a według *Listy Duchownych Starozakonnych wykonywających te obowiązki w Okręgach Bóżniczych Powiatu Wieluńskiego* (pisownia oryginalna) rabin Zachariasz Weingott (Wajngott) działał w tym mieście od 1822 roku⁸¹. W dwunastu gminach rabina nie było w ogóle, choć w niektórych z nich w 1816 roku był. W kolejnych dwunastu gminach zamiast rabina powołany był jego zastępca⁸².

Tabela 4. Rabini w gminach żydowskich województwa kaliskiego w latach 20. XIX wieku. Część 1 – obwody: kaliski, koniński.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE		RABIN			
	Miasto	Liczba ludności	Imię i nazwisko	Ma lat	Roczna pensja	Znajomość języków
Kaliski	Kalisz	3 461	Efraim Jakubowicz	84	2 100 zł	hebrajski, jidysz
	Błaszki	940	Jozef Seydel	51	1 500 zł	mówi i pisze po niemiecku, nieco po polsku
	Dobra	1 111	Icek Urbach	46	900 zł	hebrajski, jidysz
	Uniejów	539	Salomon Goldhammer	61	700 zł	hebrajski, jidysz, nieco polski
	Warta	991	Szymon Wołow Pacanowski	85	600 zł	hebrajski, jidysz
Koniński	Konin ⁸³	863	Hersz Nachmann	52	1 600 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki

⁸¹ AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823–1853, sygn. 1444, s. 331–331b. Zob. J. Spyra, *Miejsce rabina w gminie żydowskiej w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku. Spór o Zachariasza Weingotta w Częstochowie*, „Studia Judaica” 19, 2016, nr 1 (37), s. 157–186.

⁸² AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bożniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810–1817, sygn. 1429, s. 234–251; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823–1853, sygn. 1444, s. 48–54.

⁸³ Do gminy w Koninie należał Rychwał. Ogólna liczba ludności gminy wynosiła 992 osoby.

	Pyzdry	1 216	Rafał Działdowski	66	1 430 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki, polski
	Koło	1 087	Efraim Bär	69	1 584 zł	hebrajski, jidysz
	Kleczew	1 143	Jozef Lissner, zastępca	49	300 zł	hebrajski, jidysz
	Rychwał ⁸⁴	129	Markus Buke	44	450 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki, polski
	Golina	421	Markus Zückermann	60	600 zł	hebrajski, jidysz

Tabela 4. Rabini w gminach żydowskich województwa kaliskiego w latach 20. XIX wieku. Część 2 – obwody: piotrkowski, sieradzki, wieluński.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE		RABIN			
	Miasto	Liczba ludności	Imię i nazwisko	Ma lat	Roczna pensja	Znajomość języków
Piotrkowski	Bełchatów	432	Jakub Abramowicz Lieberman, zastępca	48	140 zł	jidysz
	Piotrków Trybunalski	2 349	Dawid Bucher	52	600 zł	hebrajski, jidysz, polski
	Pławno	487	Samuel Gutermann	47	300 zł	hebrajski, jidysz, polski
	Kamięnsk	312	Heim Stern	40	300 zł	jidysz
	Konieczpol	582	Samuel Staal, zastępca	48	300 zł	hebrajski, jidysz
	Radomsko	483	Joachim Herszlikowicz Klugermann, zastępca	55	300 zł	hebrajski, jidysz
	Rozprza	601	Michał Łęczycki, zastępca	44	400 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki, polski
	Tuszyn	486	Lewek Rosenblatt	60	400 zł	hebrajski, jidysz
Sieradzki	Sieradz	688	Aron Mozes Lewin	47	1 800 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki
	Widawa	937	Jankel Sikier Zastępca	46	600 zł	hebrajski, jidysz
	Lutomiersk	1 558	Natan Mozes Baryer	54	800 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki, polski
Wieluński	Działoszyn	2 094	Nochem Abram, zastępca	60	1 000 zł	hebrajski, jidysz
	Krzepice	1 242	Icyk Kempner, zastępca	38	672 zł	hebrajski, jidysz
	Przyrów	537	Josek Ruchter, zastępca	b.d.	482 zł	hebrajski, jidysz, nieco polski
	Wieruszów	433	Fabisz Abraham Zastępca	28	336 zł	hebrajski, jidysz, polski czyta i pisze

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 159–350; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823–1853, sygn. 1444, s. 48–54⁸⁵.

Większość z wymienionych w tabeli nr 4 rabinów nie posiadała koncesji od władz, czyli nie byli przez nie zatwierdzeni. Takowe potwierdzenie otrzymali jedynie rabini w Kaliszu, Golinie i Rozprze. Zdecydowana większość rabinów mieściła się w przedziale wiekowym od 40 do 69 lat (21 rabinów). Jeden miał 38 lat (w Krzepicach), a najmłodszy miał 28 lat (w Wieruszowie). Dwoch rabinów miało powyżej 80 lat – w Kaliszu (84 lata) i w Warcie (85 lat – najstarszy), natomiast co do jednego (z Przyrowa) brakowało informacji o jego wieku. A zatem średnia

⁸⁴ Rychwał należał do gminy żydowskiej w Koninie.

⁸⁵ Dane, dotyczące liczby ludności żydowskiej w poszczególnych gminach pochodzą z 1824 roku, natomiast informacje o rabinach pochodzą z 1827 roku.

wieku pozostałych 25 rabinów wynosiła 53,36 roku⁸⁶.

W każdej z gmin rabini mieli przyznaną roczną pensję. Jednak jej wysokość była bardzo zróżnicowana. Najmniej, bo 140 ówczesnych złotych, otrzymywał rabin z Bełchatowa, natomiast najwięcej zarabiał rabin w Kaliszu – 2100 złotych. Trzeba jednak zwrócić przy tym uwagę na liczbę ludności żydowskiej w poszczególnych gminach, gdyż zwykle to ze składek członków gminy rabin otrzymywał pensję. Gminę bełchatowską zamieszkiwało tylko 432 Żydów, natomiast kaliską – 3461 Żydów, więc różnica wynosi ponad 3000 osób. Jak widać w powyższej tabeli, najwyższe pensje otrzymywali rabini w tych gminach, które zamieszkiwało około tysiąca lub więcej Żydów. Zwykle było to około tysiąca złotych lub więcej. Ale nie było to regułą, bo w dużej gminie w Kleczewie, zamieszkaną przez 1143 Żydów, rabin otrzymywał zaledwie 300 złotych rocznie. Z kolei gmina w Sieradzu liczyła tylko 688 Żydów, ale rabin otrzymywał aż 1800 złotych rocznie. W porównaniu z Bełchatowem, pensja wyższa o 1660 złotych przy liczbie ludności większej tylko o 256 osób, stanowi ogromną różnicę. Z tych danych można wysnuć wnioski, że wysokość pensji rabina zależna była nie tylko od wielkości gminy, ale też od zamożności mieszkańców. Możliwe także, że rabin otrzymywał niewielkie wynagrodzenie z tego względu, że utrzymywał się głównie z własnej działalności gospodarczej albo gmina zapewniała mu środki do życia. Średnia pensja roczna rabina dla całego województwa kaliskiego wynosiła 776,69 złotych, jednakże aż w 17 gminach pensja rabina była niższa od średniej. W siedmiu gminach rabin zarabiał 1000 złotych lub więcej (Kalisz, Błaszki, Konin, Pyzdry, Koło, Sieradz i Działoszyn), a w dwóch jego pensja była tylko nieznacznie wyższa od średniej (Lutomiersk i Dobra)⁸⁷.

Warto zwrócić uwagę na kwestię znajomości języków wśród rabinów w gminach województwa kaliskiego. Niemal wszyscy posługiwali się językiem hebrajskim i jidysz, przy czym 12 z nich znało tylko te dwa języki. Dwoch rabinów znało wyłącznie jidysz (w Bełchatowie i Kamieńsku), a rabin z Błaszek mówił i pisał tylko po niemiecku oraz „cokolwiek po polsku”. Pięciu rabinów (z Uniejowa, Piotrkowa Trybunalskiego, Pławna, Przyrowa i Wieruszowa), obok hebrajskiego i jidysz, znało język polski, choć w różnym stopniu zaawansowania. Rabini z Konina i Sieradza, oprócz znajomości hebrajskiego i jidysz, posługiwali się także językiem niemieckim. Natomiast czterech rabinów (z Pyzdr, Rychwału, Rozprzry i Lutomierska) znało cztery języki: hebrajski, jidysz, niemiecki i polski⁸⁸.

Lista rabinów z 1827 roku zawiera kolumnę *uwagi*. Pojawia się tam pojęcie *dążenia do cywilizacji*, które w tym miejscu należy wyjaśnić. Pojęcie *cywilizowania* zaczęło rozwijać się w XVIII wieku. *Cywilizować* rozumiano jako *obyczajnić, okrzesać*. Z kolei pojęcie *cywilizacji* pojmowano jako bliskie *kulturze*, a nawet je zastępowało. Cywilizowanie oznaczało przejście z kultury prymitywnej, barbarzyńskiej do wyższej, lepszej i nowoczesnej. Jednocześnie pojęcie to wiązało się z hierarchizacją cywilizacji. Na czele tej hierarchii stawiano oświeceniową Europę Zachodnią, często określaną jako *cywilizacja chrześcijańska*. I właśnie tę cywilizację należało naśladować. W XIX wieku na ziemiach polskich cywilizowanie nie odnosiło się wyłącznie do ludności żydowskiej, ale przede wszystkim do Polaków. Rozumiano to jako „wyszkolenie oraz

⁸⁶ AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823–1853, sygn. 1444, s. 48–54.

⁸⁷ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 159–350; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823–1853, sygn. 1444, s. 48–54.

⁸⁸ Ibidem.

podniesienie kwalifikacji kulturalnych, zawodowych czy społecznych szerokich mas ludowych, zwłaszcza ludności wiejskiej”⁸⁹.

Idea cywilizowania Żydów była zatem częścią koncepcji cywilizowania ówczesnych mieszkańców ziem polskich. Jednak w przypadku Żydów konsekwencje tych działań były znacznie poważniejsze. Ucywilizowani Polacy mieli bowiem nadal pozostać Polakami w ramach tej samej chrześcijańskiej Europy, lecz o wyższym stopniu kulturalnym. Polacy byli częścią cywilizacji Europy Zachodniej, mimo „cywilizacyjnego zapóźnienia”, natomiast Żydzi znajdowali się poza jej obszarem. Na początku XIX wieku w Królestwie Polskim dążono do przeprowadzenia reformy Żydów, czyli określenia, na jakich zasadach ludność ta miała funkcjonować, a także jak miała się kształtować polityka władz państwowych wobec tej licznej społeczności. Debatowano nad tym już w okresie Sejmu Czteroletniego, natomiast pojęcie *cywilizowania* w odniesieniu do Żydów, jak pisze Marcin Wodziński, najprawdopodobniej wprowadził Stanisław Staszic, a rozwijało je wielu polskich reformatorów działających po 1795 roku. Ich główne postulaty dotyczyły „wyparcia języka hebrajskiego i jidysz, zakazu druku i rozpowszechniania książek propagujących tradycyjną kulturę rabiniczną, wspieranie publikacji w języku polskim rozpowszechniających kulturę polską, wspieranie edukacji świeckiej oraz propagowanie norm zachowań charakterystycznych dla chrześcijańskiej większości”. Między innymi w tym celu władze Królestwa Polskiego powołały Komitet Starozakonnych, który działał od 1825 do 1837 roku i przygotował najpełniejszy projekt reform⁹⁰.

Wracając jednak do omawianej listy rabinów, Komisja Województwa Kaliskiego określiła, którzy rabini jej zdaniem „dążą do cywilizacji Żydów”, a którzy nie. Jako „niedążących do cywilizacji” uznanych zostało aż 14 z 26 rabinów, przy czym niektórzy z nich określani są także jako „zabobonni” bądź „nieposiadający nauki”⁹¹. Według tej listy „dążących do cywilizacji” było 9 rabinów, a ich postępowanie określano jako moralne. Byli to rabini z: Uniejowa, Piotrkowa Trybunalskiego, Pławna, Rozpry, Tuszyna, Sieradza, Lutomska, Krzepic i Przyrowa. Przy rabinie z Goliny widnieje adnotacja, że postępował według dawnego zwyczaju, a podstawą jego nauki był Talmud. Z kolei rabin z Koniecpola „nie odznaczał się w niczym od innych”, więc zapewne nie wyróżniał się z ogółu ludności żydowskiej albo od innych rabinów. Przy tych dwóch rabinach nie ma wzmianki o chęci „cywilizowania” Żydów lub jej braku⁹².

Na osobne wyjaśnienie zasługuje przypadek rabina z Radomska (właściwie zastępcy rabina), Joachima Herszlikowicza Klugermanna. Podobnie jak 14 innych rabinów, także on został uznany za „niedążącego o cywilizacji” Żydów, ale jednocześnie wspomniano, że należy do Kitajowców⁹³. Nazwa ta oznaczała chasydów i na początku XIX wieku była używana zarówno przez chasydów, jak i władze rządowe. W 1818 roku Abraham Stern z Komisji Rządowej Wyznań Religijnych uznał, że pochodzi ona od kitaju – cienkiej, jedwabnej lub bawełnianej tkaniny, z której chasydzi szyli swoje stroje, ale nie poznano przyczyny przyjęcia

⁸⁹ M. Wodziński, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 2008, s. 38–39.

⁹⁰ Ibidem, s. 39–41.

⁹¹ Byli to rabini z następujących miejscowości: Kalisz, Błaszki, Dobra, Warta, Konin, Pyzdry, Koło, Kleczew, Rychwał, Bełchatów, Kamieńsk, Widawa, Działoszyn i Wieruszów. Zdziwiał, że zaliczono do nich znającego tylko język niemiecki i trochę polski rabina z Błaszek Jozefa Seydela, po którym należałoby się spodziewać wspierania tendencji reformatorskich.

⁹² AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823–1853, sygn. 1444, s. 48–54.

⁹³ Ibidem, s. 51–52.

takiej nazwy⁹⁴. Wynika z tego, że w Radomsku istniała wspólnota chasydzka. I może to być rozwiązaniem problemu, wspomnianego przy porównaniu listy rabinów ze spisu z 1816 roku z listą z 1827 roku. Zgodnie z danymi z 1816 roku w Radomsku gminy nie było, natomiast początek urzędowania Joachima Herszlikowicza Klugermanna datowany jest na 1811 rok, zatem ówczesne władze mogły nie uznać tej wspólnoty jako gminy. Potwierdzeniem obecności chasydów w Radomsku jest konflikt wokół izby modlitewnej, jaki miał miejsce w tym mieście w 1831 roku i o którym wspomina M. Wodziński⁹⁵.

Tą samą datą, co opisana powyżej lista rabinów, opatrzona jest *Lista imienna szkolników starozakonnych znajdujących się w Województwie Kaliskim*, także przygotowana przez Komisję Województwa Kaliskiego (zob. Aneks). Trzeba przy tym zwrócić uwagę, że w niektórych z wymienionych w Aneksie miejscowościach nie było gmin żydowskich. Rychwał i Władysławów należały do gminy w Koninie, Zagorów należał do gminy w Pyzdrach, Ślesin i Wilczyn należały do gminy w Kleczewie, a Szadek należał do gminy w Lutomierniu. Niektóre gminy żydowskie nie zostały wymienione na tej liście, w związku z tym prawdopodobnie nie zatrudniano w nich szkolników. Były to gminy w Tuszynie, Kamieńsku i Widawie (wspomniany już problem z lokalizacją miejscowości) z obwodu piotrkowskiego oraz w Bolesławcu i Wieluniu z obwodu wieluńskiego⁹⁶.

W zdecydowanej większości, bo aż w 21 spośród 38 miejscowości, zatrudniano po jednym szkolniku. W 11 gminach było po dwóch szkolników. W trzech gminach zatrudniano po trzech szkolników (Widawa, Krzepice i Wieruszów), a w Częstochowie było ich czterech. Najwięcej, 12 szkolników, było w Łasku i w Kaliszu, zapewne dlatego, że były to duże gminy. Po dwóch i więcej szkolników zatrudnionych było przede wszystkim w dużych gminach, ale np. w Sulmierzycach także było ich dwóch, choć do gminy należało tylko 366 osób, a w Wieruszowie było ich trzech przy 433 członkach gminy. Natomiast w Kleczewie i w Pyzdrach było po jednym szkolniku, a do każdej z nich należało ponad tysiąc osób⁹⁷.

Zroźnicowanie wiekowe wśród szkolników było zdecydowanie większe niż w przypadku rabinów. Najwięcej, aż 23, mieściło się w przedziale od 40 do 49 lat. Nieznacznie mniejszą grupę stanowili szkolnicy w wieku od 50 do 59 lat (18 szkolników). 14 szkolników miało od 60 do 69 lat, a 12 – od 30 do 39 lat. Dużą grupę stanowili także szkolnicy w wieku od 70 do 79 lat – było ich dziewięciu. Dwoch szkolników miało mniej niż 30 lat: Simon Halisz z Goliny (najmłodszy – 24 lata) i Michał Hersz Max z Rychwału (26 lat). Dwaj najstarsi szkolnicy to Simsie Broda z Widawy (80 lat) oraz Mosiek Szmul z Praszki (86 lat). Średnia wieku wynosi 52,2 roku. Najdłużej urzędującym był 75-letni Icik Kupfermann z Błaszek (od 1774 roku – 53 lata), a najkrócej 43-letni Natan Schweriner ze Stawiszyna (od 1826 roku – 1 rok). Żaden z 80 szkolników nie posiadał koncesji, czyli potwierdzenia od władz państwowych⁹⁸.

Duże różnice występowały w pensjach dla szkolników, przy czym 23 z nich nie pobierało pensji w ogóle. Najniższą otrzymywali Joachim Lewkowicz z Bełchatowa i Manele Pukacz z Łasku – po 20 złotych. Największą pensję pobierał Fiszel Boms z Kalisza – 1144 złote. Był on

⁹⁴ M. Wodziński, op. cit., s. 63.

⁹⁵ Ibidem, s. 61.

⁹⁶ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędowania gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1438, s. 159–350.

⁹⁷ AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823–1853, sygn. 1444, s. 55–63.

⁹⁸ Ibidem.

jedynym, którego pensja wynosiła więcej niż tysiąc złotych. Średnia pensja szkolnika dla całego województwa kaliskiego wynosiła 212,47 złotych, ale większość, bo 38 szkolników, zarabiała poniżej tej kwoty. Natomiast pensję powyżej średniej otrzymywało 19 szkolników. Pensja 15 szkolników wynosiła mniej niż 100 złotych. W większości przypadków zarobki wahały się pomiędzy 100 a 700 złotych. Pensję najbliższą średniej otrzymywał Abram Łaski ze Złoczewa (210 złotych). Podobnie jak w przypadku rabinów, wysokość pensji zwykle uzależniona była od wielkości gminy, ale nie zawsze⁹⁹.

Wszyscy szkolnicy, wymienieni na liście, znali język jidysz, przy czym dla 43 z nich był to jedyny język, jakim się posługiwali. 25 szkolników oprócz jidysz używało jeszcze jednego języka, w tym 13 hebrajskiego, dziewięciu polskiego (trzech z nich umiało tylko czytać i pisać po polsku) i trzech niemieckiego. Trzema językami posługiwało się 11 szkolników. Dla siedmiu, oprócz jidysz, był to hebrajski i polski, natomiast dla czterech, oprócz jidysz – niemiecki i polski. Dawid Holewicz z Kleczewa jako jedyny posługiwał się czterema językami: jidysz, hebrajskim, polskim i niemieckim. W sumie hebrajski znało 21 szkolników, niemiecki – ośmiu, a polski – 21¹⁰⁰.

Analogicznie, jak w przypadku rabinów, pojawia się pojęcie „dążenia do cywilizacji”. Za „niedążących do cywilizacji” i „nieposiadających nauki” uznano 37 szkolników, natomiast 12 zostało określonych jako „przesądni i zabobonni”. Należy dodać, że przy Markusie Sądownskim i Berku Mędlu z Warty odnotowano, że wpajają w Żydów przesady i zabobony za przykładem rabina. A więc 49 szkolników otrzymało negatywną opinię ze strony Komisji Województwa Kaliskiego. Przy Mortke Mittmannie z Koźminka i Dawidzie Schmiedebriku z Uniejowa widnieje adnotacja „w cywilizacji ani pomaga, ani przeszkadza, bo sam nic nie zna”, zatem jest to kolejnych dwóch szkolników z opinią negatywną. Czterech szkolników z Częstochowy zostało określonych jako w niczym się nieodznaczających, a na temat dwunastu z Kalisza „nie szczególnego Urząd Muncypalny powiedzieć nie może”, więc albo nie wyróżniali się w żaden sposób spośród pozostałej części społeczności żydowskiej, albo władze miejskie zupełnie nie orientowały się w ich działaniu. Jochym Rubin z Przyrowa jako jedyny został uznany za moralnego i odpowiadającego swemu powołaniu, natomiast wspomniany Natan Schweriner ze Stawiszyna określony został jako „jeszcze nieznan”, zapewne ze względu na zbyt krótki czas od objęcia funkcji szkolnika. Przy 11 szkolnikach, zatrudnionych w gminach żydowskich obwodu konińskiego nie odnotowano żadnych uwag, więc nie można stwierdzić ich stosunku do cywilizowania Żydów¹⁰¹.

Kończąc analizę listy szkolników z 1827 roku, warto jeszcze pochylić się nad niektórymi z nich. Przy nazwisku Lewka Lipczyzna z Koła dopisano słowo „kantor”, zapewne więc pełnił tę funkcję w gminie¹⁰². W spisie gmin z 1816 roku, w tabelach dotyczących gminy w Kaliszu, wymienieni są szkolnicy Szabs Mansfeld oraz Izrael, przy którym nie podano nazwiska, ale możliwe, że był to Izrael Schwartz (pełnił funkcję od 1790 roku). Z kolei Berek Stein (również z Kalisza) w spisie z 1816 roku jest wymieniony jako rzeźnik (jego nazwisko zapisano tam „Sztain”). Z kolei w przypadku Krzepic istnieje prawdopodobieństwo, że szkolnik Icik Heynitz

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem.

pełnił w 1816 roku funkcję kahalnego. W spisie z 1816 roku wśród krzepickich kahalnych jest wymieniony Icik Hanizel (nazwisko nie jest całkowicie czytelne), a analiza dokumentów źródłowych pokazała, że w danych z różnych lat nazwiska są zapisane w różnych formach. A zatem szkolnicy na różne sposoby udzielali się w gminach, pełniąc także wiele innych funkcji¹⁰³.

Kolejne zestawienie gmin żydowskich, funkcjonujących w województwie kaliskim, sporządzone zostało w 1834 r. Jest to *Wykaz zakreślonych okręgów żydowskich, w których rabini lub ich zastępcy obrządku religijne wykonywać są obowiązani*. Wykaz ten obejmuje województwa: kaliskie, krakowskie, mazowieckie i podlaskie. W porównaniu z projektem Komisji Wojewodzkiej z 1824 roku oraz wykazem z 1827 roku, który ten projekt potwierdzał, w sieci gmin żydowskich w województwie kaliskim nie zaszły żadne zmiany i siedziby gmin znajdowały się w tych samych trzydziestu siedmiu miejscowościach, co przed dziesięciu laty. Wykaz z 1834 roku nie uwzględnia jednak obszaru poszczególnych gmin ani liczby ich mieszkańców. Potwierdza natomiast, że na jakiś czas stan liczebny gmin żydowskich w województwie kaliskim uległ stabilizacji¹⁰⁴.

Analiza dokumentów, sporządzonych na polecenia władz Królestwa Polskiego, pozwala stwierdzić, że struktura gmin żydowskich w województwie kaliskim na początku XIX wieku przechodziła zmiany. Najistotniejszą zmianą było uregulowanie sieci gmin w latach 20. poprzez przygotowanie w 1824 roku projektu Komisji Wojewodzkiej, dotyczącego podziału obszaru województwa na gminy (parafie) żydowskie, a następnie potwierdzenie tego projektu przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w 1827 roku. Z kolei na przełomie lat 20. i 30. XIX wieku struktura gmin ustabilizowała się. Ciekawych informacji na temat funkcjonowania gmin dostarczają dokumenty dotyczące rabinów i szkolników. Zawarte w nich dane o dochodach zatrudnianych przez gminy osób mogą świadczyć o zamożności samych gmin, ale także poszczególnych rodzin żydowskich (finanse gmin zależne były od statusu materialnego ich członków). Natomiast znajomość języków pozwala na określenie poziomu wykształcenia danego rabina lub szkolnika, może też być związana z jego pochodzeniem. Interesujące są także dane statystyczne, informujące o liczbie ludności żydowskiej zamieszkującej poszczególne miejscowości. Na ich podstawie można stwierdzić, że wielkość gmin żydowskich była mocno zróżnicowana, od bardzo małych, zamieszkałych przez około 200–300 osób, po duże, liczące ponad 1000 mieszkańców. Jednocześnie władze państwowe pozyskiwały w ten sposób informacje, dotyczące rozmieszczenia Żydów, którzy stanowili znaczną część ludności Królestwa Polskiego.

¹⁰³ Ibidem; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bożniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810–1817, sygn. 1429, s. 234–235, 246–247.

¹⁰⁴ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821–1829, sygn. 1439, s. 306–309.

Aneks

Szkolnicy w gminach żydowskich województwa kaliskiego w latach 20 XIX wieku.

Część 1 – obwód kaliski.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE		SZKOLNIK			
	Miasto	Liczba ludności	Imię i nazwisko	Ma lat	Roczna pensja	Znajomość języków
Kaliski	Kalisz	3 461	Lewi Kanter	44	684 zł	jidysz, hebrajski
			Fiszel Boms	54	1 144 zł	jidysz, hebrajski, polski
			Izrael Schwartz	70	384 zł	jidysz
			Szabs Mansfeld	72	342 zł	jidysz, hebrajski
			Lewek Gutfreund	36	525 zł	jidysz, hebrajski
			Natan Gabryel Klopper	45	530 zł	jidysz, hebrajski
			Berek Stein	53	175 zł	jidysz, hebrajski
			Baruch Balcz	48	250 zł	jidysz, hebrajski
			Syne Szlumper	68	50 zł	jidysz
			Dawid Baruch	56	225 zł	jidysz
			Markus Natt	54	75 zł	jidysz
			Ester Baumwolle	61	110 zł	jidysz
	Błaszki	940	Icik Kupfermann	75	300 zł	jidysz, hebrajski, polski
			Abram Schnurmann	65	-	jidysz, hebrajski, polski
	Dobra	1 111	Hersz Wollstein	60	600 zł	jidysz, hebrajski, polski
			Michał Kubel	60	50 zł	jidysz, hebrajski, polski
	Koźminek	192	Mortke Mittmann	38	-	jidysz, hebrajski
	Stawiszyn	356	Natan Schweriner	43	312 zł	jidysz, hebrajski, polski
	Uniejów	539	Dawid Schmiedebrick	36	312 zł	jidysz, hebrajski, polski
	Warta	991	Markus Sądowski	41	360 zł	jidysz, hebrajski
Berek Mędel			70	200 zł	jidysz, hebrajski	

Część 2 – obwody koniński, piotrowski.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE		SZKOLNIK			
	Miasto	Liczba ludności	Imię i nazwisko	Ma lat	Roczna pensja	Znajomość języków
Koniński	Konin ¹⁰⁵	690	Leib Herrman	67	160 zł	jidysz, hebrajski
	Pyzdry ¹⁰⁶	1 060	Izrael Jakob Lisner	65	364 zł	jidysz, hebrajski
	Koło	1 087	Lewek Lipczyn ? kantor	49	60 zł	jidysz, hebrajski
			Hersz Fordoński	61	300 zł ?	jidysz, hebrajski
	Kleczew ¹⁰⁷	792	Dawid Holewicz	50	-	jidysz, hebrajski, polski, niemiecki
	Rychwał ¹⁰⁸	129	Michał Hersz Max	26	96 zł	jidysz, cokolwiek polski i niemiecki
	Zagórów ¹⁰⁹	156	Alexander Grünberg	33	100 zł	jidysz, czytać i pisać polski
	Władysławów ¹¹⁰	173	Izaak Frölich	36	288 zł	jidysz, niemiecki
	Ślesin ¹¹¹	198	Abram Rydz	42	200 zł	jidysz
	Wilczyn ¹¹²	153	Izaak Gotliebowicz	42	-	jidysz, czytać i pisać polski
Golina	421	Simon Halisz	24	200 zł	jidysz, czytać i pisać polski	
Piotrkowski	Bełchatów	432	Joachim Lewkowicz	59	20 zł	jidysz
	Brzeźnica	318	Lewek Gottheiner	40	40 zł	jidysz, niemiecki, polski
	Piotrków Trybunalski	2 349	Kiwe Berkowicz	37	-	jidysz
			Icik Laskowski	56	-	jidysz
	Pławno	487	Hercyk Samuel	52	150 zł	jidysz
			Mozes Magnetstein	72	72 zł	jidysz
	Pajęczno	341	Michał Kluger	65	-	jidysz, niemiecki, polski
	Konieczpol	582	Berek Wruk	46	75 zł	jidysz
	Radomsko	483	Leyzer Palmann	48	150 zł	jidysz
	Rozprza	601	Bączen Wolrauch	55	50 zł	jidysz
Sulmierzyce (wieś)	366	Feyrus Marglis	48	-	jidysz	
		Abram Szlamowicz	52	-	jidysz	

¹⁰⁵ Do gminy w Koninie należał Rychwał i Władysławów. Ogólna liczba ludności gminy wynosiła 992 osób.

¹⁰⁶ Do gminy w Pyzdrach należał Zagórów. Ogólna liczba ludności gminy wynosiła 1 216 osób.

¹⁰⁷ Do gminy w Kleczewie należał Ślesin i Wilczyn. Ogólna liczba ludności gminy wynosiła 1 143 osoby.

¹⁰⁸ Rychwał należał do gminy w Koninie.

¹⁰⁹ Zagórów należał do gminy w Pyzdrach.

¹¹⁰ Władysławów należał do gminy w Koninie.

¹¹¹ Ślesin należał do gminy w Kleczewie.

¹¹² Wilczyn należał do gminy w Kleczewie.

Część 3 – obwody: sieradzki, wieluński.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE		SZKOLNIK			
	Miasto	Liczba ludności	Imię i nazwisko	Ma lat	Roczna pensja	Znajomość języków
Sieradzki	Sieradz	688	Szafir Noe (?)	44	300 zł	jidysz, niemiecki
			Samuel Wapersatz	36	100 zł	jidysz, niemiecki
	Złoczew	539	Abram Łaski	42	210 zł	jidysz
			Icik Lewkowicz	63	65 zł	jidysz
	Widawa	937	Simsie Broda	80	30 zł	jidysz
			Joachim Harlstein	43	200 zł	jidysz
			Eliasz Friedemann	68	108 zł	jidysz
	Szadek ¹¹³	258	Fiszel Grano	39	25 zł	jidysz
	Łask	1 275	Aron Moskowicz	46	208 zł	jidysz
			Aron Abram Weinrebe	73	-	jidysz
			Leyzer Moskowicz Łęczycki	63	-	jidysz
			Smul Cylich	34	-	jidysz
			Nochem Zaydfel	36	-	jidysz
			Izrael Rapaport	41	-	jidysz
			Jakob Zaysel Kluk	52	-	jidysz
			Icik Baruch	65	260 zł	jidysz, niemiecki, polski
			Efraim Spiren	70	208 zł	jidysz
			Wolek Eyzik	53	260 zł	jidysz
	Lutomiersk ¹¹⁴	1 300	Szye Mozes Bauer	53	-	jidysz
Manele Pukacz			73	20 zł	jidysz	
Megir Bresler			56	100 zł	jidysz	
Wieluński	Częstochowa	1 440	Szye Szymkiewicz	66	100 zł	jidysz
			Michał Hirschfeld	57	-	jidysz
			Nathan Rutke	41	-	jidysz
			Markus Schiff	52	-	jidysz
	Działoszyn	2 094	Szymon Lustberg	70	-	jidysz
			Icik Samsonowicz	47	200 zł	jidysz, polski
	Krzepice	1 242	Jozef Berkowicz	46	200 zł	jidysz, polski
			Icik Heynitz	58	100 zł	jidysz, polski
			Samuel Guttkin	49	100 zł	jidysz, polski
	Praszka	650	Wolff Schipper	40	100 zł	jidysz, polski
			Mosiek Szmul	86	194 zł	jidysz
	Przyrów	537	Jochym Rubin	55	70 zł	jidysz, polski
	Wieruszów	433	Herszlik Fibel	32	-	jidysz
Kananie Szymisie			33	-	jidysz	
Icik Elkan			40	-	jidysz	

¹¹³ Szadek należał do gminy w Lutomiersku.

¹¹⁴ Do gminy w Lutomiersku należał Szadek. Ogólna liczba ludności gminy wynosiła 1 558 osób.